

Budai Sófár

A B. Zs. H. Budai Községének Havi Lapja * 2022. szeptember * 5782. Elul-Tisri * XXXV. évfolyam 6. szám

Vágjunk bele!

Dr. Verő Tamás:
Vágjunk bele!
1. oldal

Imaidők és Jahrzeitok
2. oldal

Háztáji Hírek
3. oldal

Tordai Péter:
A Frankel Leó úti zsinagóga
hitközségi elnökének
újévi köszöntője
3-4. oldal

Motoros emléktúra...
4. oldal

Porosz Péter:
Generációk öröksége
5-6. oldal

Sámuel Péter:
Európa, óh!
6-7. oldal

Liat Steir-Livny:
Kishont Ferenc...
8-9. oldal

A Hallelujah visszatérése...
10. oldal

Vadász Éva:
Maccabiah 2022 megnyitó...
Porosz Péter:
Homo sapiens
11. oldal

Zsidó Kulturális Fesztivál...
12. oldal

Rohan az idő, vagy túl lassan múlik? Van-e alkalom, amelyeket oly nehéz kivárni, siettetnénk az időt, türelmetlenek vagyunk, és szeretnénk már odaérkezni, esetleg túl lenni rajta. Ugyanakkor vannak olyan időszakok is, amikor nem értjük, hogy-hogy még mindig csak pár perc/nap telt el, és csak azt érzékeljük, hogy szinte egy helyben topogunk, de lehet, hogy a várva várt alkalomhoz sohasem fogunk elérni?

Ros hasana, az új év, az egyik legfontosabb fordulópont, még vagy már csak pár éjszakányira van tőlünk. Félünk tőle, mert nem tudjuk, mit hoz a holnap, mit hoz 5783: egészséget, örömet, sikereket, esetleg betegséget? Ezért még tolnánk egy kicsit az addig levő napokat. *Jom kipur* az engesztelés napja, a végső jóra/rosszra való bepecsételés ünnepe. Az ekkor szokásos 25 órás böjtön szeretnénk már túl lenni, és jó lenne, ha már tudnánk valami biztosat. Még oly messzinek tűnik, hogy a zsinagógában a *kol nidre* imával kezdve a másnap esti *neila* ima befejezéséig átéljük/átadjuk a több ezer éves hagyományt.

A *Szukot*, a sátoros ünnep vége felé már kissé fáradtak vagyunk, ugyanakkor nagyon vidáman visszük hétszer körbe a tórárt *Szimhát tórákor*, mert nehéz, hosszú, fárasztó, lelkileg és testileg megterhelő időszakon leszünk túl, de odáig csak akkor juthatunk el, ha belevágunk. Mindnyájan tudjuk, a kezdéshez kell egy kis készülődés, lelkileg és testileg egyaránt. A nyár a pihenés ideje. De utána átütő erővel ránk sza-

kad az iskolakezdés, az évkezdés, az őszi ünnepek sora. Nem szabad, hogy csak „úgy” túl legyünk rajta, nem szabad, hogy csak egy kipipálandó feladatsor legyen. Visszaszokunk, visszazökkenünk a zsinagóga, a közösségi élet napjaiba, majd ünnepnapjaiba, és mérlegelünk, visszatekinünk, és előre nézünk. Teljesen érthető, hogy van, aki az egyikre, és van, aki a másokra sóhajt.

Az elmúlt időszakban sokan, sokszor éreztük életünk nehéz, esetleg válságos óráit, napjait. Ez valószínűleg a következő zsinagógai évre is igaz lehet. Van olyan, aki nagyon borúsán, és van olyan, aki nagyon derűsen néz a jövőbe. Amit biztosan tudni lehet, hogy az idő nem áll meg. Nekünk egymásra (család, barátok, zsidó közösség) tekintve bele kell vágnunk a nehéz, olykor göröngyös útba és tudnunk, éreznünk kell, hogy itt vagyunk egymásnak! Amikor nekünk szükségünk van másokra, ők ott vannak a környezetünkben, és ezért nekünk is ott kell állnunk a többiek mellett, ha nekik van szükségük ránk!

A *Frankelnek*, a zsidó közösségnek szüksége van rátok, és fontos, hogy mi is adhassunk nektek hagyományt, érzéseket, élményeket, együttlétet. Már javában szól minden reggel a sófár hangja. Ez a történelem a múlt, a zsidó nép hangja, de ez a jövője is, a lelkünk, a közösségünk hívó szava!

Hallgassuk meg a sófár hangját, és vágjunk bele, kezdjük el a következő szép és méltóságáteljes időszakot, amely bevezet bennünket a zsidó ünnepekbe, ahol ott vagyunk egymásnak! Kívánok mindnyájunknak sok erőt, egészséget, és minél több örömteli közös élményt!

Dr. Verő Tamás
főrabbi

✧ Imaidők ✧

2022. év szeptemberi imarendje - 5782-5783. Elul-Tisri

Szeptember	01. 07.03	csütörtök	Sahrit - Reggeli ima	05.	
	02. 18.30	péntek	Kabalat sabat, szombat fogadása, kiddus (gyertyagyújtás: 19.04)	06.	
	03. 10.00	szombat	Ünnepi ima - SOFTIM (Hávdálá: 20.08)	07.	
	05. 07.02	hétfő	Sahrit - Reggeli ima	09.	
	08. 07.03	csütörtök	Sahrit - Reggeli ima	12.	
	09. 18.30	péntek	Kabalat sabat, szombat fogadása, kiddus (gyertyagyújtás: 18.50)	13.	
	10. 10.00	szombat	Ünnepi ima - KI TECE (Hávdálá: 19.53)	14.	
	12. 07.02	hétfő	Sahrit - Reggeli ima	16.	
	15. 07.03	csütörtök	Sahrit - Reggeli ima	19.	
	16. 18.30	péntek	Kabalat sabat, szombat fogadása, kiddus (gyertyagyújtás: 18.36)	20.	
	17. 10.00	szombat	Ünnepi ima - KI TAVO (Hávdálá: 19.38)	21.	
	19. 07.02	hétfő	Sahrit - Reggeli ima	23.	
	22. 07.03	csütörtök	Sahrit - Reggeli ima	26.	
	23. 18.30	péntek	Kabalat sabat, szombat fogadása, kiddus (gyertyagyújtás: 18.22)	27.	
	24. 10.00	szombat	Ünnepi ima - NICAVIM (Hávdálá: 19.23)	28.	
	25. 18.30	vasárnap	EREV ROS HASANA I. nap (gyertyagyújtás: 18.18)	Elul 29.	
	26. 10.00	hétfő	ROS HASANA I. nap 5783	Tisri 01.	
	26. 18.30	hétfő	EREV ROS HASANA II. nap (gyertyagyújtás: 19.19)	01.	
	27. 10.00	kedd	ROS HASANA II. nap (Hávdálá: 19.17)	02.	
	28.	szerda	Gedáljá böjtje (5.01-19.01)	03.	
	29. 07.03	csütörtök	Sahrit - Reggeli ima	04.	
	30. 18.30	péntek	Kabalat sabat, szombat fogadása, kiddus (gyertyagyújtás: 18.08)	05.	
	Október	01. 10.00	szombat	Ünnepi ima - VÁJÉLEH (Hávdálá: 19.09)	06.
		04. 18.00	kedd	EREV JOM KIPUR, Kol Nidré (BÖJT: 18.00)	09.
05. 08.00		szerda	JOM KIPUR - MÁZKIR, NEILÁ (BÖJT VÉGE: 19.01)	10.	

Jahrzeitok

A Jahrzeit-Táblán szereplő elhunytak nevei az 5782. év Elul-Tisri (szeptember) havában

Baróti Andor	Szeptember 09.	Krausz Imre	Szeptember 12.
Böhm Miklós	Szeptember 26.	Landau Lászlóné	Szeptember 29.
Dr. Garai László	Szeptember 22.	Major Beáta	Szeptember 18.
Ehrlich Dezsőné	Szeptember 24.	Medgyesi Pálné	Szeptember 30.
Gárdonyi Hermanné	Szeptember 10.	Reichmann Árminné	Szeptember 26.
Grósz Sándorné	Szeptember 04.	Robicsek Jenő	Szeptember 02.
Hajdú Miklós	Szeptember 13.	Sárosi Gézáné	Szeptember 09.
Heller Endre	Szeptember 04.	Vajna Jenő	Szeptember 26.
Kövesi László	Szeptember 26.		

Templomjegy árusítás az őszi ünnepekre

Kedves Hittestvéreink!

Az elmúlt évi zsinagógai helyek megváltathatók. A meg nem váltott helyeket szabadon értékesítjük. Mindenkit szeretettel várunk!

☆☆☆

Hitközségi kultuszjárdék!

Tisztelettel kérjük hittestvéreinket, hogy akik még nem fizették be 2022. évre szóló kultuszjárdékukat, fizessék be az irodában, vagy csekken, illetve átutalással. Az elmúlt nehéz évek után nagyon fontos a zsinagógához, közösséghez való kötődés, mely feltöltődést, közös élményeket ad. Ezért is fontos az anyagi hozzájárulás. Köszönjük!

☆☆☆

Erev Ros Hasana a Városmajori Szabadtéri Színpadon

Időpont: 2022. szeptember 25., vasárnap 18.30. A regisztráció szeptember 1-től lehetséges, a www.frankel.hu oldalon, itt olvashatnak majd az aktuális covid szabályokról is.

☆☆☆

Vízilabda siker a Maccabián

Az Izraelben zajló Maccabi Világjátékokon a magyar csapat junior vízilabdázói az aranyéremért zajló döntőben az izraelieket

☆☆☆

Háztáji Hírek

A Frankel Leó úti zsinagóga hitközségi elnökének újévi köszöntője

Kedves Hitorszosaim!

Részben nagy megtiszteltetés, részben nagy felelősség hitközségi elnökként a Frankel Közösséghez szólnom az 5783. zsinagógai esztendő küszöbén. Nagy felelősség, írom, hisz ki gondolta volna a modern demokratikus Magyarország harminckét évvel ezelőtti alapköteletelekor, hogy ilyen emberpróbáló évek várnak ránk a huszonegyedik század harmadik évtizedének elején.

Járvány, háború, infláció, s mindehhez az éghajlatváltozás egyre fenyegetőbb réme... Szó se róla, megpróbál bennünket a Teremtő, tisztességgel!

De mondjátok, hát nem erről szól a sorunk azóta, hogy Ádám a tiltott gyümölcsből evett?

Emlékeztek a vízőzönre? Emlékeztek rá, mire kéri Ábrahámot a Világ Ura, hogy próbára tegye a hitét? Látjátok magatok előtt a Penuélnél anygallal tusakodó Jákobot, a kútba vetett Józsefet, a gyermekeit eltemető Jóbót?

Melyikük adta fel? Egyikük sem. Ádám kiűzetik az Édenből, de talpra áll. Földet művel, családot alapít. „Uram, törölj ki engem a Te könyvedből!” - kesereg Mózes az aranyborjú láttán tehetetlenségében. Majd összeszedi magát, és visszamegy a hegyre,

hogy az összetört kőtáblák helyett újakat kapjon.

Vajon mit kíván tanítani örökös próbatételeivel a Világ Ura? Talán azt, hogy ha Őt hiszed és Benne bízol, minden túlélhető? Azt, hogy a bajban (s persze az örömhöz is) szükségünk van Rá? Szükségünk van Isten-

re. A Soá után születetteknek talán sohasem volt Rá ilyen nagyon szükségük. Saját élettem példája alapján sem mondhatok mást.

Pontosan egy esztendővel ezelőtt moz-

gyózték le 16-10 arányban. A felnőtteknél a bronzéremért a brazil csapatot sikerült legyőzni, itt 12-7 lett a végeredmény a magyar csapat javára. Sok szeretettel gratulálunk minden érmesnek és minden résztvevőnek!

☆☆☆

Egy zsidómentő akció Budapesten: Szabadtéri kiállítás és tárlatvezetés

A Zsidó Kulturális Fesztivál kísérő programjaként tekinthetik meg a „Menedék a viharban – Egy zsidómentő akció Budapesten” című szabadtéri kiállítást a „Cipők a Duna-parton” holokauszt-élműmúnel (Budapest, V. kerület, id. Antall József rakpart). A kiállítás 2022. szeptember 8-a és október 10-e között látogatható. A hivatalos megnyitó előtt egy nappal, azaz szeptember 7-én, szerdán este 6 órakor a kiállítás tárlatvezető kalauzolásával tekinthető meg magyar és angol nyelven. A programon a részvétel ingyenes, de regisztrációköteles: jelentkezni az info@carl-lutz.com e-mail címen lehet.

☆☆☆

dulataimon az elmúlás gyengesége tükröződött. Tudom, hisz láttam magam a felvételeken, az otthoni tükörben. Ha tapintatból nem mondták is, pontosan tudtam, mi velem a helyzet. Aztán jött egy műtét, melynek a sikeréért sokan, sokat imádkoztak a Teremtőhöz. Imádkoztunk! Igen, magam is, sokszor önkéntelenül és oly szenvedélylyel morzsolva a könyörgéseimet, mint soha azelőtt. Egy életen át üzentem Neki, de csak az életemet végső soron megmentő operáció előtt tudtam hozzá úgy szólni, ahogy ortodox nagyszüleim tehették száz esztendeje. Pedig Ő mindig ott volt nekem. József Attila szavaival: „Az Isten itt állt a hátam mögött s én megkerültem érte a világot.” Jobban hiszem és szeretem ma Őt, mint valaha. A Teremtő meghallgatott, s én ma itt vagyok köztetek - a lehetetlenül remegő kezű, nehézjárású öregúrból egy elfogadható életminőségű öregúrrá válva.

Mit kívánhatok és tanácsolhatok Nektek az zsinagógai újévre? Csakis azt, amit eddig, de sokkal nagyobb elánal: gyertek a Frankelbe, amennyit csak tudtok! Gyertek a közösségért, az együttes élményért, gyertek a hagyományaink és a vallásunk életben tartásáért, de leginkább is a hitért és a szeretetért! Mert végső soron csak az marad nekünk. A hit és a szeretet. Minden elröp-

penhet, akár egy szempillantás alatt; pénz, hatalom, egészség... Elvehetnek tőlünk tavat, erdőt, vállalkozást...

Csak a hitet és a szeretetet nem veheti el tőlünk soha senki.

A Frankelbe hívlak Benneteket, ám hogy meddig jöhetünk egyáltalán zsinagógába, bizony rajtunk is múlik.

Hajlunk arra, hogy másokra hagyjuk a felelősséget. Majd a vezetőink elintézik, majd a *Síp* utcában megoldják, gondoljuk és mondjuk. Különben is, Isten akarata szent, szabadkozunk.

Nem, szeretett hitsorsosaim, rajtunk is múlik a magyarországi neológ zsidóság jövője. Elme gyünk-e az imákra. Részt ve-

szünk-e a közösségi eseményeken. Vallási és közösségi életünk, valamint szervezetünk mögé állunk-e szellemmel, szavakkal, pénzbeli támogatással.

Hadd idézzem szeretett zsinagógánkkal - és a hazai zsidósággal - kapcsolatban *Illyés Gyulát*:

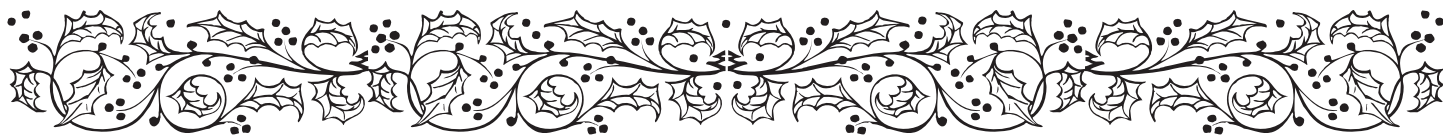
*Mi felelünk azért:
Mégél-e, ahogy élt?
Smint él tovább.*

Tomi, Gergő, Éva, Jutka, Szabolcs és jómagam 5783-ban is rendületlenül várunk Benneteket a Frankelbe! A Frankel Leó úti hitközség elnökénél pedig, ahogy eddig is,

jövőre nemkülönben nyitott ajtó fogad majd minden jóakarátú embert.

A zsinagógai üjlesztendőre tiszta hittel és őszinte szeretettel kívánok minden kedves hittestvéremnek egészséget, bőséget, s végre megnyugvást a zaklatott idők után!

Tordai Péter
hitközségi elnök

Motoros emléktúra Budapestről Auschwitzon át Theresienstadtba

Horváth József MAZSIHISZ-alelnök, a Bét Sálom körzet elnökének vezetésével motorosok indultak Zólyom és Auschwitz érintésével Theresienstadtba. A magyar, román és német résztvevők a vézskorszak mártírjaira való emlékezés gyanánt tették meg az utat, és a tisa beav ünnepét éppen Auschwitzban tartották meg.

Izraeli és magyar zászlókat lobogtató gyerekek búcsúztatták el azokat a motorosokat, akik ma reggel az újbudai *Bét Sálom* zsinagóga elől indultak neki annak az öt napos emléktúrának, amelynek három főbb állomása *Zólyom*, *Auschwitz* és *Theresienstadt*. Az említett gyerekek az újbudai zsinagógakörzet által szervezett, valamint az *Izraeli Kulturális Intézet (IKI)* és az *IKI Héber Nyelvi Központja* által támogatott egy hetes nyári tábor résztvevői voltak, akik magyar és izraeli zászlókat lobogtatva, magyarul és héberül kívántak jó utat a motorosoknak.

A csapatot *Horváth József*, a *Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége (MAZSIHISZ)* alelnöke, a *Bét Sálom* körzet elnöke vezeti, vele együtt indult útnak a romániai *Maximillian Marko Katz*, a *Romániai Cionista Szövetség (Asociatia Sionistă Română)* alelnöke és a szintén romániai *Bogdan Tudora*.

Az utóbbi fiatalember kapcsán fontos megemlíteni, hogy *Bogdan* (nem zsidó emberként) most ismerkedik a zsidósággal, mert - mint az indulás előtt elmondta - nagyon érdeklik a világvallások, azon belül

különösen a judaizmus, ráadásul ez lesz az első alkalom, hogy a saját szemével látja majd az egykori auschwitzi megsemmisítő tábort.

Mint fogalmazott: ha az ember jobban meg akarja érteni a vézskorszak rettenetét, akkor nem elég könyvekből vagy elbeszélések alapján tájékozódni, hanem a saját szemével kell megtapasztalnia a tábori miliőt.

Ehhez kapcsolódva *Maximillian Marko Katz* azt tette hozzá: a mai auschwitzi körülmények természetesen már semmiben nem hasonlítanak azokhoz, amelyek között a mártírok elpusztultak, s ahonnan a túlélők visszatértek, ezért ő maga nagyon fontosnak tartja az emberek előzetes felvilágosítását erről a témáról.

- Nem elég azt a szót kimondani, hogy szenvedés - magyarázta *Katz* -, hiszen ez önmagában nem sokat jelent. Talán nekünk sem túl sokat jelentene, ha valaki az egyes afrikai országokban, *Dél-Afrikában* vagy *Kongóban* megtörtént emberi tragédiákról

általánosságban beszélne. A történetek jobb megértéshez ismerni kell a történelmi hátteret, az általánosságok helyett a részletekről, az egyéni sorsokról kell beszélni, így adható át leginkább az a tragédia, ami az elődeinkkel történt.

A motoros túrázók eredetileg a *Moszkva-Auschwitz* távot akarták megtenni, de ezt korábban meghiúsította a pandémia, idén pedig az orosz-ukrán háború, úgyhogy a *Moszkva-Auschwitz* emléktúra időpontja bizonytalan időre eltolódott. S hogy miért éppen *Moszkva*? A válasz kézenfekvő:

- *Mert a megsemmisítő táborokat a szovjetek szabadították fel* - válaszolta *Horváth József* -, *és a zsidók ezért örökké hálásak lesznek a szovjet hadseregnek. Látjuk, hogy mit művel a mostani orosz hadsereg Ukrajnában, de ettől az még tény, hogy azok számára, akik az életüket a szovjeteknek köszönhetik, az egykori orosz katonák mindig felszabadító hősök maradnak.*

Az emléktúra kapcsán *Horváth József* elmondta azt is: *Auschwitzban* részt vesznek az 1952-ben alapított, berlini székhelyű *Nemzetközi Auschwitz Bizottság (Internationales Auschwitz Komitee - IAK)* egyik programján, s ott csatlakozik majd hozzájuk az a német motoros társuk, akinek az édesapja az *IAK* egyik alapítója és első elnöke volt. Az alelnök hozzátette: tisa beav ünnepét az egykori megsemmisítő táborban töltik, másnap pedig indulnak *Theresienstadtba*, hogy ott is leróják kegyeletüket a mártírok emléke előtt.

Forrás: mazsihisz.hu

Generációk öröksége

Közelednek a nagyünnep. Ilyenkor elkerülhetetlenül eszembe ötlük, a zsidóság évezredek óta mennyi megpróbáltatáson ment keresztül, milyen sok nehézséggel kellett megküzdnie a szinte majdnem teljes megsemmisülés elkerüléséig. És mégis megmaradtunk, bár nem annyian, mint a súlyos csapások nélkül lehetett volna. De azért ma mindenki a maga módján vagy egy közösség tagjaként várja, majd fogadja e napokat.

A világgéést, azaz a Soát, a zsidó családok másként és másként élték meg - vagy halták meg. A legtöbb zsidó családban nagyon keveset, leginkább szinte semmit nem mondtak el a túlélők a rettenetről, még a nemsokkal később megszületett gyermekeknek sem; nem szégyenkezés miatt, csupán egyszerűen azért, mert elbeszélhetetlen volt, ami történt; illetve azért sem, mert így akarták elkerülni, hogy újra és újra át kelljen élniük - ha már csak elviselhetetlen rossz „emlékként” is - a velük történeteket, a traumát.

A fent említettek nem hirtelen jutottak eszembe. Hiába telt el már 78 év a csaknem elpusztítás óta, sikertelenül igyekszem tompítani a Holokauszt okozta megrendülést, pedig csak a másodgenerációhoz tartozom. Valahányszor szóba kerülnek a megsemmisítést előkészítő zsidótörvények, a gettósítás, a deportálások, olyan filmrészletet-fényképfelvételeket, vagy akár a Holokausztról szóló nem dokumentum, hanem igazfilmet látok (az egyik legmeggrázóbb: a *Jób lázadása*), melyek visszaidéznek a szégyenletes időket, nem tudom elkerülni a megdöbbenést, a rossz érzéseket. Erősen felzaklat, mikor akár minden ok nélkül jut eszembe, vagy akkor még inkább és erőteljesebben jelentkezik a döbbenet, ha valamilyen visszaemlékezésen hangzik el a megsemmisítő táborba elhurcoltak ünnepe (nem is szeretem ezt a szót). Soha nem sikerül túltenni magam azon, hogy emberekkel úgy bántak, mint amikor a lencsét válogatják, s egy gazember kezében volt az életben maradásról vagy a halálról a „döntés” (gyakran előttem van a kép, mikor karon ülő kisgyermekükkel anyák, idős nagyszülők unokájuk kezét fogva szállnak ki a vagonokból). Abban biztos vagyok, nem egyedülállóan reagálok ily módon. Erre találtam bizonyítékot, mikor kedvenc írásokra bukkantam. Ilyen a *Qubit* internetes tudományos folyóirat egyik 2018.10.17-én megjelent tanulmányismertetése, mely „A szülők traumája hat az utó-

dok egészségére - A rejtélyes epigenetika” címen jelent meg. A dolgozatban arról olvashatunk, a tudósok arra keresik a választ, hogy a gének öröklődési formájában milyen változásokat okozhat a környezeti tényezők szülőkre gyakorolt hatása, s az milyen igazolható transzformációkat okoz az utódok génkifejeződését tekintve (természetesen itt nincs lehetőség a teljes ismeretetésre annak terjedelme miatt). Egy kísérletsorozat bizonyította, hogy az olyan összetett viselkedés is átöröklődhet, mint a félelem. A *New York-i Mount Sinai Orvosi Egyetem* kutatócsoportja szerint a holokauszt túlélők gyermekei sokkal hajlamosabbak a traumák hatására fellépő stresszre és ennek következtében a depresszióra, mint akinek a felmenői nem szenvedték el a zsidóüldözést. Szerintük a szülők és nagyszülők által megélt rossz élmények kódolva rögzülnek és át is öröklődnek, hogy aztán a következő generáció egyedeiben a környezeti inger hatására kifejeződjenek.

Egy másik alkalommal a szintén internetes *könyv.guru* oldalon találtam rá *Békés Vera Trauma és narrativa* (alcíme: *A Holokauszt trauma reprezentációja*) könyvismertetőjére, mely a Holokauszt-trauma második és harmadik generációra való hatását kutatja. Megállapítja, hogy klinikai vizsgálatokban kiderült, központi szerepet kap a traumatikus tapasztalat. Ehhez kapcsolódóan részletezi, hogy a Holokauszt alatt átéltekről különböző okok miatt sokan nem képesek beszélni még a családtagjaiknak sem, ám az mégis hatással van az utódokra, a későbbi generációkra. E kettősség megértésére és az eredményének ismertetésére vállalkoztak szakemberek, így a könyv szerzője is. Tehát a nem megtapasztalt tapasztalat, azaz az átöröklhetőség vizsgálata történik. Ez egy sajátos kettősség megletének bizonyítéka. Jelen van a Holokauszt feldolgozhatatlansága és a túlélők továbbélése, a trauma elbeszélhetetlensége és mégis-elbeszélése, mely így továbbra is az emlékezet, az átvészelték átadásának forrása marad.

Az *Azonnali* internetes hírportálon újabb, a témával foglalkozó könyv ismertetése (2022.05.23.) *Auschwitz, mint öröklődő lelki teher* címen olvasható. *Seres László Läger sztornó* kisregénye a transzgenerációs Holokauszt-trauma jellegzetesen egyéni megmutatása, megjelenítése. Arról szól, hogy a Holokauszt túlélők második, de még a harmadik generációja is önkéntelenül cipeli magában a népiártás előz-

ményeként meghatározható antiszemitizmus emlékét, a deportálások, a megsemmisítő táborok feldolgozhatatlan súlyát. A történet ugyan fikció, mégis megérthetjük az író helyettesítő, elképzelt főszereplőn keresztül azon érzést, hogy képtelenség megszabadulni a Holokauszt-traumától, mely a depresszió fő oka, és amely egyúttal rossz irányba befolyásolja a főhős életét, magánéletét, kapcsolatait. „Gyógymód” gyanánt felkeresi az auschwitzi haláltábor, melynek egy részén felújítási munkákat fognak végezni (csak kitalált alkalom). Kihasználva a lehetőséget elrejtőzik és oly módon próbál meg szembenézni, szembesülni elfojtott szorongásaival, hogy felkeresi a gyilkosságok helyszínét.

Ezen - úgy tűnik - sokakat érintő problémával, az öröklődő komplexussal foglalkozott (sajnos már nincs közöttünk) *Virág Teréz* pszichológus-analitikus is. Szerepét lánya, *dr. Bárdos Katalin* vette át, aki ott volt a *Bálint*-házban e könyv bemutatóján.

Családunkon belül a fenti vizsgálatokkal összhangban, bár azokat akkor még nem ismerve vetődött fel gyakran és erre sűrűn felhívták figyelmemet (erről igyekszem csak röviden megemlékezni), hogy a família tagjaira, leginkább unokámra kivételem félelmeimet. Családunk kétgenerációs házban él egy fedél alatt, így aztán a fiatalabb családtagoknak még inkább nyílt arra megfigyelési módjuk, hogy (e szempontból) egy másodgenerációs zsidónál ez miként jelenik meg spontán.

Amikor évekkor korábban érkezett a lehetősége, hogy új lakhelyet keressünk, és még szóba sem kerülhetett egy még legifjabb családtag érkezése, egyáltalán egy újgenerációs család létrejötte (akkor ott még nem tartottunk, s igen távol voltunk a nagyszülővé válástól), több szempontot állítottam fel. A házváltást számomra egyebek mellett az befolyásolta, irányította, hogy olyan legyen, ahol majd valamennyien együtt tudunk élni (pedig még azt sem tudhattuk, kivel), és ezáltal egymásra vigyázni, s ha úgy adódik, megoldani, elkerülni egy esetleges veszélyhelyzetet; éppen a múlt súlyos tapasztalata miatt; ez volt a legfontosabb. A most már második családi nemzedék tagjai gyakran hozták, hozzák fel példaként, és figyelmeztettek, hogy gyakran feleslegesen aggódom, nyugtalanok az éppen távoli úton lévő (külföldön vagy az ország távolabbi részén tartózkodó), vagy csupán valamilyen időben elhúzódozó programon résztvevő többiek miatt. Ezért az a szokás alakult ki, hogy ilyen egy-

mástól távoli alkalmakkor rövid telefoncsörgéssel jelzik az ifjabb és kevésbé ifjú családtagok, minden rendben van. A kapcsolattartás ezen módját azért eszeltük ki, mert korábban, ha nem a megbeszélte időre érkeztek haza, szinte kivétel nélkül rájuk telefonáltam, érdeklődtem. Megítélésük szerint többet aggódtam, mint ami normális, optimális.

Úgy gondolom, a fentieket (azaz, hogy az ún. Holokauszt túlélők további generációi is hordozzák az „elődök” által megélt terhet) igazolja az is, hogy a család Soát túlnemelőiről meglévő nagyon kevés ismeretek pontosítása, a valóság felderítése ér-

dekében, a lehetőségeket kihasználva kutatást végeztünk; számunkra döbbenetes eredménnyel. De úgy tűnik, ez a mai napig nem fejeződött be. A család (a túlélők szempontjából) harmadik generációs tagja nyughatatlan keresésének eredményeként nemrég derült ki, hogy a *Yad Vashem* korábbi adatbázisában még nem szerepelő adatok mostanra bővültek(?), frissítettek(?), így a hozzátartozói áldozatokra vonatkozó, korábban nem talált, illetve téves, vagy pontatlan adatokkal rögzített, de általunk ismert (igaz, nem túl részletes) információkra bukkantunk itt. „Családi kutatónk” a *Yad Vashem*-nél ismételtelen bejelentkezett, a téves és a hiányos információk

korrigálását indítványozta. Ezt követően az intézet visszajelzett és kérte valamennyi rendelkezésünkre álló adat, a korábban nagymamámról, nagybátyámról, apukámról megtudott konkrét információk, továbbá a csodának köszönhetően megmaradt fényképek, írásos anyagok megküldését.

Kiegészítés: Első generáció a Holokausztot személyesen meg- és túléltek; a másodgeneráció, majd az azt követő nemzedékek (harmadik-negyedik-...) tagjai az első generáció leszármazottai.

Porosz Péter

Európa, óh!

Egy szatirikus regény az I. világháborúból, elő- és utóidővel

Idén száz éves Ilja Ehrenburg nevezetes szatírája, a *Julio Jurenito*, ez az európai szellem megroppanásáról szóló, sziporkázóan szellemes kalandregény. Utoljára 1975-ben jelent meg, akkor is csonkán, mivel a magyar fordítás alapjául szolgáló orosz nyelvű kiadásból a szovjet cenzúra kihagyta a XXVII., *Leninről* szóló fejezetet. Egy diákcsoport időközben a hiányzó részt lefordította (online itt érhető el: http://www.naputonline.hu/naput-kiadvanyok-arhiv/naput_1999/1999_07/027.htm), úgyhogy egy kis odafigyeléssel ma már a teljes mű olvasható lenne magyarul, ha közben ki nem esett volna a hazai olvasóközönség emlékezetéből. Ez a centenárium alkalmasnak tűnik arra, hogy ismét ráterelődjön a figyelem erre a szinte profetikus előrelátással bíró, ám magyar címválasztásában nem igazán szerencsés (találébb lett volna például a *Julio Jurenito kalandos utazásai*), de remek fordítású, nem melleleg igen könnyed, igencsak filozofikus és meggondolkodtató olvasmányra.

Nem kérdés, hogy a XX. század első felének egyik vezető próza-műfaja a történelmi-társadalmi háttérű szatíra és annak komédiába hajló változata. A Julio Jurenito helye országa irodalmában is ebbe a mezőbe, *Andrej Belij* regénye, a *Pétervár* és *A Mester és Margarita* közzé tehető, ugyanakkor antiutópiákra jellemző vonásaiban *Zamjatyinnak* a vele szinte azonos időben keletkezett remekművével is rokon, egy évtizeddel megelőzve *Huxley*, és több, mint két és félszer *Orwell* agyonajnározott művét. De orosz irodalmi alkotástól szokatlan módon, szemben a korszak legjelentősebb regényével, *Borisz Pilnyak* klasszikusával, a

Meztelen évvel, európai kontextusba is könnyen helyezhető. Mindezek mellett legharmonikusabban mégis a nagy hagyományú és *Voltaire*-től eredeztetett utaztató regények sorába illeszthető.

Ilja Ehrenburg

Utaztató kalandregény

Az utaztató regény talán legfőbb jellemzője, hogy történetfűzésének eseményei gyakran változó; hol közelebbi, hol távolabbi, hol szűkebb, hol tágabb terekben történnek. De Ehrenburg 1921-ben született és egy évvel később kiadott alkotásának, regény-családjá ritkább változatoként, az is sajátossága, hogy cselekménye nemcsak országokon, de földrészekeken is átível, és ebbéli tulajdonságában mintegy tíz évvel előzi az utaztatásban hozzá igen hasonló, ám naplóformában írt alkotást, *Giovanni Papini Góg* című, szintén aktuális társadalmi kérdéseket firtató, igen kiváló regényféljét.

Elvesztett harmónia

Tartalmi szempontból Ehrenburg köny-

ve egy háborúellenes, szatirikus kalandregénynek álcázott bomlás-regény, mely a klasszikus *Európa* szellemiségének megroppanásáról szól. A szerző, igen szerencsésen, már a tízes évek elejével indítja első történetét, ezzel, ha kicsit megkésve is, de mégiscsak csatlakozik azokhoz a közép-európai társalmúvészekhez, akik közül a legérzékenyebbek, mint *Arnold Schönberg* korai kompozícióiban, vagy *Ernst Ludwig Kirchner* még az első háború előtt született vásznain már megjelenítették, hogy az európai lelkekben valami elpattant, valami eltorzult.

„A világ darabokra szakadt, bezárult, elvesztette a harmóniát. [...] Harmónia nélkül nincs szabadság, nincs szerelem, nincs győzelem a halál felett” - írja kicsit elnagyoltan, de kétségtelenül szívhez szólóan.

De meglepetésünkre Ehrenburg filozofikusan intellektuális és saját korában rémisztően aktuális mondanivalója mellett nem egy unalmas, didaktikus irányregényt írt, hanem egy ötletgazdag, helyenként sziporkázóan szellemes, érdekes karakterektől és virtuózan váltogatott helyszínektől lüktető, rövid fejezeteivel szinte klippszerűen pergetett, színes, villódzó prózát, remekül használva ki az utaztató regényben rejlő lehetőségeket. A különböző országokról és városokról leírást nem nagyon ad, sokkal inkább egy-egy ottani, tipikusnak vélt kedélyen keresztül ragadja meg a helyszínnek és nemzetének karikírozni való jellemzőit. Mindemellett kiváló szituáció-teremtő, a lélektani kroki nagymestere. Ragyogó a „boldog békeidők”, vagy ha már *Párizsban* vagyunk, a *belle époque* utolsó

mondén éveinek megjelenítése. De könyve minden új állomásán képes más és más, a korszak bomlását és romlását újabb és újabb szemléletes példával illusztrálni.

„A bőség undora, a felesleg elkeseredése volt ez, a vérmesség nehéz álma. Túl sok volt a rongy, túl sok a költő, túl sok a nő, a virág, az üveg és az ember! Túl sok mindenkiből. Úgy látszott, hogy nem telik bele még egy nap, és nem is apokaliptikus mennykőcsapás, hanem egyszerű gutaités semmisíti meg ezt az étellel-itallal eltelt, pelyhes ágában horkoló várost.”

Német- és háborúellenessége talán a XXI. fejezetben ér tetőpontjára, ahol is elkeseredetten frappírozza a háborús ideológiává tett német rendcsinálási mániát és azt a sajátságos, semmihez sem hasonlítható bizalmatlanságot és irritáltságot, mellyel a németiség minden, az övétől eltérő életfelfogáshoz viszonyul.

A Szentszék se szent

Érdekes Ehrenburg pápaellenessége. Szentelenségének bátorságát talán pravoszláv környezete (esetleg a kereszténység iránti ambivalenciája) is inspirálta. Külön fejezetben tartja számon a Szentszék háborúhoz való viszonyulásának ellentmondásosságát, képmutatását. A pápa-kritika egy későbbi, a *Lasik Roitschwantz kalandos élete* című, népszerűvé vált zsidó témájú regényében (amelyet a beavatottak szlenges cinkossággal csak *Lasiknak* hívnak) újra megjelenik, ráadásul, nem kis írói tudatossággal a kötet tengelyébe szerkesztve, ami

a két háború közötti magyar kiadásból természetesen ki is cenzúráztatott.

A „Lasik” ugyan oroszul íródott, de történetmesélésével, jellegzetes humorával abban a jiddis elbeszélői hagyományban gyökerezik, amit *Sólem Aléchem* és társai prózai reprezentálnak (amely egyébként *I-szaak Babelre* is hatott), illetve, amit például *Icik Manger* is folytatott *Az édenkert könyve* (1939) című magyarul is kiadott remek regényével.

Picasso-rajz a sírkövön

Ehrenburg a Julio Jurenitóban riporterri éleslátással skicceli fel az orosz 1917-et, nem léptékén, de hétköznapjain keresztül közelítve, annak minden szatíra után kiáltó ellentmondásosságával és következményével (legnagyobb leleménnyel talán a XXX. fejezetben), de az már írói adottság, hogy a *Moszkva-Pétervár* viszony egyensúlyban tartására is van figyelme. Miközben nyilván párizsi emigrációjának élményei révén második hazájává vált *Franciaország*, és ottani művészbárái hatására szeretetteljes és lényeglátó karikatúráját adja az izmusok vizuálításának is.

Ehrenburg sírkövén
Picasso róla készült portréja

„Az utcákon, valamilyen ünnep alkalmából (amióta a gimnáziumból kicsaptak, kihalt belőlem az érdeklődés mindenfajta szent iránt, még a forradalmi szentek iránt is), futurista, kubista, szuprematista, expresszionista és egyéb plakátok függtek. Kiválasztva a számára legérthetőbbet, amely egy smaragd zöld nőt ábrázolt, akinek a lába a melléből nőtt ki és négy hátsó fele volt négy különböző helyzetben, megvilágításban és felfogásban, Monsieur Delhaie zokogásban tört ki: „Ó, művészet! Ó, én kedves szórakozásom, amely a felhevülést nyújtotta számomra. Ó, szépség! Ó, nő! Ó,

szereltem! Mindent meggyaláztak!”

Az író életre szóló barátságot kötött Franciaországban a századelő francia modernistáival, például *Picassóval*, *Modiglianival* és *Apollinaire-rel*. Akárki ötlete is volt, szép gesztus, hogy egy akkor róla készült Picasso-rajz felhasználásával díszítették a sírkövét Moszkvában.

Rejtőzés két alakban

A Julio Jurenito titkai közé tartozik az a többször is visszatérő utalás, mely aztán sajnos nem kap kifejtést, hogy főszereplő-címadója; zsidó. Abból, hogy az író meg sem kísérli ennek okát adni, e sorok írója arra következtet, hogy a szerző saját egyéniségét két részletben írta bele regényébe (ahogy teszi ezt például *James Joyce* is a szintén 1922-ben megjelentetett *Ulyssesben*): egyik felét saját nevével jegyzi, Jurenito hét tanítványa, illetve utazótársa egyikeként; egyéniségének cinikus, ha tetszik rosszbibik énje pedig, ha csak részlegesen is, de magának Jurenitónak az alakjában jelenik meg (ami aztán a XXIX. fejezetben leplezetlen, saját ellentmondásos jövőjébe is mutató öniróniára vált).

Hátborzongató prófécia

E mű pikáns formai, tartalmi és műfaji összetettségének legsajátosabb velejárója, hogy kétségbeesett és mélyenszántó gondolatisága ellenére is kifejezetten könnyed, szellemes, megvesztegetően és lényeglátóan ironikus, mai igényeink szerint is olvasmányos, igen szórakoztató komédiát kapunk, benne pazar ellentételezéssel hátborzongató történelmi tisztánlátást Európa és a Szovjetunió jövőjét illetően, minden „füstmilános” póz nélkül, mégis szinte profetikus előrelátással.

„Az emberiség most egyáltalán nem a paradicsom felé halad, hanem a legkemé-

Picassóval megmaradt a barátság

nyebb, fekete és izzasztó tisztító tűz felé. Hamarosan eljön a „teljes szabadság-fogyatkozás”. Még Asszíriát és Egyiptomot is felülmúlja majd ez az új, soha nem látott rab-szolgátság.”

Sámuel Péter

Kishont Ferenc, akitől megtanultuk, mit jelent izraelinek lenni

Hoffmann Kishont Ferenc, akit Izraelben Efraim Kishon néven ismernek, 1924. augusztus 23-án született egy budapesti, nem vallásos zsidó családban. Már tizenhat évesen díjat nyert egy középiskolai novellaíró versenyen. A *Horthy-Magyarország* zsidótörvényei lehetetlenné tették számára az egyetemi tanulmányokat, ezért 1942-ben elszegődött ötvösinasnak. A németek 1944. március 19-én megszállták Magyarországot, az év végén Kishontot - a budapesti zsidó gimnázium többi érettségizett diákjával együtt - *Jolsvára (Szlovákia)* hurcolták munkaszolgálatra. Naponta meneteltek kilométereken át rendezett szállás és el látmány nélkül, és őrök bármikor lelőheték őket. Naphosszat robotoltak egy fűrésztelepen gyalázkodások, szidalmak és fenyegetőzések közepette. A tiszt azzal fogadta őket, hogy meghalni jöttek a táborba, és mindent megtesz, hogy ez lassan és kínokkal történjen. De amikor megtudta, hogy Hoffmann kiváló sakkozó, áthelyezte az irodájába, ahol kedvére játszhatott vele. Hála az irodai munkának, fogolytársainál jobb ellátást kapott, három barátjának is juttatott belőle. Munkája közben kihallgathatta a katonák beszélgetését, megértette, hogy sorsuk reménytelen. Szabadságos magyar katonáknak járó papírokat hamisított magának és társának, megfelelő ruhákat szerzett, megvesztegettek néhány szlovákot, és vonaton *Budapestre* szöktek. Szüleivel és testvérel együtt túléltek a holokausztot, hála keresztény szomszédjuknak, *Gabrovitz Józsefnek*, aki elbújtatta őket a pincéjében, ellátta őket élelemmel és gyógyszerrel. 1989-ben Gabrovitz megkapta a *Világ Igaza* kitüntetését a *Jad Vasemtől*.

Hoffmann 1948-ban befejezte az ötvös-képzést és művészettörténeti tanulmányait, Kishont Ferenc néven kezdtek megjelenni humoros írásai. 1949 májusában *alijázott*, a belépésnél a hivatalnok Efraim Kishonra változtatta a nevét. A *Haifa* melletti *Sear-Haalija* átmeneti sáttortáborba küldték, majd csatlakozott *Kfar-Hahores* kibucához, ahol különféle feladatokat látott el: volt villanyszerelő, lovasz, dolgozott a narancsligetben, mosogatott, tisztogatott, takarított. Ekkoriban már megjelentek humoros írásai az *Új Kelet* hasábjain. Első, *Ige - mige* című kötetében (1951) megjelentek magyarul szatirikus írásai, a gyűjteményt *Avigdor Hameiri* fordította héberre. A kibucban, miután kitakarította a vécét,

mindennap héberül tanult régi nyelvkönyvekből, és *Jehuda Gur* héber szótárát másolta kézírással, így magolta az új nyelvet. Később *Pardezs-Hannába*, majd *Tel-Avivba* költözött. Éjszakai szerkesztőként dolgozott az Új Keletnél, *ulpanon* tanult, és küldözgette szatírát a héber lapoknak. 1951-ben kezdett a könnyű héber nyelven megjelenő napilap rovataiba szatírákat írni. 1951-ben jelent meg a *Davar* című újságban az *Egy tel-avivi csatorna története*, a későbbi filmforgatókönyv (*Blaumilch csatorna*) alapja. 1953-ban a *Habima* átütő sikerrel mutatta be első darabját *Akinek tolják a szekerét* címmel.

Kishont Ferenc / Efraim Kishon

Az ötvenes évek elején Kishont naponta közölt tárcát a *Maariv* című lapban, hamarosan ez lett a népszerű *Egy gödölye* rovat. Az eddigi sikerek után Kishont hamarosan új alkotóterületen, a filmvásznon jelentkezett.

1964-ben megírta és megrendezte az ötvenes évek első nagy alijahulláma idején játszódó *Szalah Sabati* című filmszatírárt egy észak-afrikai vagy talán ázsiai zsidó, Szalah Sabati és családja letelepedésének viszontagságairól. Sok más írásához hasonlóan Kishont itt is Izrael kulcskérdéseit figurázza ki: *olék* befogadása, kétkezi munka, kibucok, politikai pártok. Ez volt az első alkalom, amikor izraeli film bátorkodott szatirikus fényben ábrázolni az addig mitikus, már-már szent fogalmakat.

Kishont forgatókönyve az ötvenes években a katonaságon belül működő sikeres színjátszó együttes részére írt jelenetek alapján készült. A színpadon és a filmben is *Haim Topol* játszotta a főszerepet. A színtársulat tagjai egy évtizeddel fiatalabbak voltak Kishontnál, és nem igazán hitték, hogy a jelenetek, például az *Új szocialista* (Szalah első élményei az átmeneti táborban) megnevettetik a közönséget. A háta

mögött kifigurázták Kishont akcentusát, és arról pusmogtak, hogy darabja, az *Akinek tolják a szekerét* miatt fejébe szállt a dicsőség. De a jelenetek elsöprő sikert arattak, és a film alapját is megteremtették.

A film görbe tükröt tart a kibucok kis bürokratái elé, akik megfélemeztek róla, milyen is a kétkezi munka, nem értik, milyen sajnálatra méltó körülmények között élnek a szomszédos átmeneti tábor lakói. Az ole helyzetét kísérő nemtörődomség a film szerint a beilleszkedésükkel kapcsolatos bürokratikus intézkedéseket, például a munka- és a lakhelyek kijelölését is jellemzi. A filmben a pártok tagjai korrupt figurák, megvesztegetnék az átmeneti táborok lakóit is, a *Keren Kajemet* képviselői pedig csalással igyekeznek minél több adományt szerezni. Bár a film nem hallgatja el az olék és a már itt élők közti összetűzéseket, bizakodó képpel fejeződik be: Szalah gyerekei kibucnyikokkal házasodnak össze, a más-más csoportból érkező fiatalok egybekelése a maradék zsidóságot összegyűjtő Izraelt szimbolizálja.

Bár Kishont szatírái már jóval a film megszületése előtt bírálták az izraeli állami szervezet és bürokráciát, film ekkor még nem szállt szembe a hatalommal, nem kritizált intézményeket, propagandaeszköznek használták. A Szalah Sabati volt az első állami szervekkel szembe forduló film. És bár Kishont szatirikus írásait nem követte nyílt felháborodás, a Szalah Sabati nagy vihart kavart a vezetés körében. *Golda Meir* ellenezte, hogy az alkotást *Hollywoodban* bemutassák, *Abba Eban* szerint pedig nem tanácsos olyan országokban bemutatni, amelyek nem ismerik Izraelt, nehogy rossz kép alakuljon ki a fiatal államról, és aggodalmát fejezte ki, hogy Izrael ellenségei a film egyes jeleneteit fölhasználhatják arra, hogy eltántorítsák a zsidókat az alijától. Hasonló felfogás a filmkritikusok körében is hangot kapott, megrendítette őket a rendszerkritikus szatíra, de tartottak a film külföldi bemutatásától.

A sok ellenérv nem befolyásolta a nézőket, a közönség a filmre szavazott. A Szalah Sabati minden korábbi izraeli mozisikeret felülmúlt. Csaknem 1,2 millióan nézték meg a bukaszműfaj archetipusát (főleg a más-más háttérű csoportok közti kapcsolatokkal foglalkozó műfaj). A következő tizenöt év bukaszműfajjai a Szalah Sabati mintáit követték. A film külföldön is óriási sikert aratott. *New Yorkban* hat hóna-

ig játszották, *Oscarra* jelölték, és megkapta a *Hollywood Foreign Press Association* külföldi filmeknek járó díját. Fesztiválokon számos díjjal jutalmazták a filmstáb tagjait, többek között a *San Franciscói filmfesztiválon* (1964) elnyerte a legjobb színésznek és a legjobb forgatókönyvnek járó díjat.

Utólag filmkritikusok úgy vélték, hogy a Szalah Sabati rasszista, és a korszakban elterjedt, a keleti olékról megfogalmazott orientalista szemléletet tükrözi. A film ugyan nem árulja el, honnan érkezik Szalah és a családja, sokszor beszél többes szám első személyben, így családjával együtt a keleti zsidót képviseli. Szalah több neveteséges, problematikus jellemvonást hordoz: erős az akcentusa, görnyedten jár, analfabéta, nem tudja, hány gyereke van, és mi a nevük, elmondja magáról, hogy még életében nem dolgozott, és így kívánja folytatni Izraelben, nem talál munkát, részegségig leissza magát, a napokat végtelen ostáblapartikkal tölti, és durván beszél feleségével és lányával. Feleségét trágár, perlekedő, tudatlan asszonynak mutatja be, a család tagjai sosem láttak lakást, csapatot, villanykapcsolót. Más kritikusok más jellemvonásokat hangsúlyoznak, mérsékelik az orientalista perspektívát: Szalah vezető, életbölcsességgel rendelkezik, képes ráncba szedni az útjába kerülő askenáziákat, rávilágít lustaságukra, rasszista nézeteikre, az intézmények igazságtalanságaira. Megint mások szerint a film nem rasszista, hanem a jiddis színház jól végződő melodramáinak hagyományára épít. És vannak, akik azt hangsúlyozzák, hogy a film azonosul az olék problémáival, rávilágít az igazságtalanságokra, a diszkriminációra és megvetésre, élesen bírálja a fogadó országot is. Kishont, akit az évek során számtalanszor faggattak a film rasszizmusáról, arról beszélt, hogy Szalah alakját egy *Szaadja* nevű férfiről mintázta, akivel Sear-Haalijában találkozott. Máskor pedig kiemelte, hogy Szalah szemszögéből mutatta be a befogadás nehéz útját, amit ő maga is végigjárt: „*Szalah én vagyok*” - mondogatta.

Kishont soha nem tanult filmezni. A Szalah Sabati forgatásakor nem ismerte a szakkifejezéseket, nem tudott forgatókönyvet írni, ezért lerajzolta magának, hogyan képzei el az egyes jeleneteket, a margóra pedig lejegyezte, mi is történik ott. A Szalah Sabati sikere megnyitotta előtte a filmes világ kapuit. Még négy szatirikus hangvételű filmet írt és rendezett: *Ervinka* (1967), *Blaumilch csatorna* (1971), *Azulai, a rendőr* (1972), *Róka a csirkeóiban* (1977). Kishont az első izraeli, akit két alkalommal jelöltek Oscar-díjra, három *Golden Globe*

ot is nyert. Külföldön két tévéfilmet rendezett a darabjaiból: *A házasságlevél* (1984), *Húzd ki a dugót, forr a víz* (1987).

Kishont polihisztor volt, és a szellemi élet különböző területein működött: csaknem harminc éven keresztül (1954-től a nyolcvanas évekig) a Maarivban jelent meg az Egy gödölye humoros-szatirikus rovata, több mint ötven könyvet írt héberül, és tizenkét színdarabot, öt filmet írt és rendezett, ezekből néhányat (Szalah Sabati, Azulai, a rendőr, Blaumilch csatorna) színpadra is átdolgozott.

Kishont rendszeresen együtt dolgozott magyar anyanyelvű izraeli művészekkel. Az ötvenes évek elején például Avigdor Hameiri fordította héberre Kishont első könyvét (Ige - mige). 1967-ben *Dos* karikatúristával közösen jelentette meg a *Bocsánat, hogy győztünk* című könyvet a hatnapos háború izraeli győzelméről. A könyv izraeli és nemzetközi sikert aratott.

Kishont nemcsak Izraelben, hanem világszerte népszerű, ő a legismertebb és legtöbbet fordított izraeli író és szatirikus: könyveit harminchét nyelvre fordították le, és több mint negyvenötmillió példányban adták el. Darabjait a világ tizenhét országának hatvanhat színpadán mutatták be.

Kishont műveinek egy része befelé, a magánélet felé fordul, a szerelem, a családi élet a témája, más részük kifelé tekint, és az izraeli társadalmat vizsgálja, a hatalmat, a bürokráciát, az ole és a befogadó ország találkozásait. Műveinek ez a csoportja azt emeli ki, hogy a messziről jött, aki kívülről szemléli Izraelt, látja igazán az ország életének nevetséges és abszurd mozzanatait. Műveiben pontos látéletet ad a „pártocskák” országaról: mindenki improvizál, támogatást emleget, holott senki nem áll mögötte; ami csak elromolhat, elromlik; udvariasságról szó sincs; az ország szereti az aliját, de nem szereti az olét. Írásait így definiálta: „*Kis tível kiszúrják a felfűjt léggömböt.*” Írói technikáját a sakkozéhoz hasonlította: még csak az első lépésnél tart, de máris tudja, mi lesz a nyolcadik. Ahogy mondta, olyan rutinos a nevetetés művészetében, hogy nagy biztonsággal megjósolhatja, milyen mértékű kacagással fogadja a közönség egy-egy írását. A műveiben megfogalmazott kritikát átitatta a fiatal és rendetlen ország iránt érzett szeretete. Kishont nemcsak az izraeli identitást határozta meg, hanem a héber nyelvet is formálta. Idegen nyelvű, „*turista volt a nyelvben*”, ezért észrevette azt is, amit nem lát, aki beleszületik a nyelvbe. A héber nyelv nála a humorizálás eszközüvé vált, az írásaiban használt fogalmak nyelvi fordulatokká. Kishont ötvösmunkát is végzett, festett, bi-

liárdozott, pingpongozott és sakkozott, egy számítógépes sakkjátékprogram fejlesztésében is részt vett.

Kishont gyors és elsöprő sikert ért el Izraelben, már 1964-ben rendeztek versenyeket, ahol művei szakértői mérkőztek egymással. Az évek során számtalan díjban részesült, többek között *Nordau*-díjat, *Szokolov*-díjat, *David Hárfája*-díjat, *Zsabotinszki*-díjat kapott, a *Tel-avivi Egyetemen* és a *Ben-Gurion Egyetemen* tiszteletbeli doktorrá avatták. 2002-ben *Izrael*-díjjal tüntették ki életművéért, Izrael Államot és társadalmát gazdagító munkájáért.

Kimagasló sikerei, az ötvenes években kezdődő, széles körű elismertsége ellenére Kishont egész életében be nem fogadott kívülállónak érezte magát. Életrajzírója, *Jaron London* szerint az ötvenes és a hetvenes évek között egyedül uralta az izraeli szatírárt. A hetvenes évek közepétől alábbhagyott izraeli népszerűsége, és egyre gyakrabban támadták hangadó izraeli értelmiségi körökben. London ezt Kishont jobboldali politikai beállítottságával és az izraeli társadalomban végbement változással magyarázza - ezeket a változásokat kevésbé bírálta. Külföldi sikere viszont ugyanekkor fokozódott. Kishont azt állította, hogy próbált nemzetközi sikereivel vizgasztalódni, de nem tudott megbékélni izraeli helyzetével, azzal, hogy kritikusok és irodalomértők mellőzték, eltekintettek több évtizedes, a színház, a film és az irodalom terén elért sikereitől. „*A változás a kritikusok körében történt, nem izraeli és nemzetközi tisztelőinek millióinál. [...] Kishont hírneve a kritikák ellenére megmaradt*” - mondta *Amos Ettinger* népszerű, neves személyiségeket vendégül látó televíziós műsorában (1989), ahova többek között Kishont Ferencet is meghívta. Így próbálta kifejezni az izraeliekhez fűződő bonyolult kapcsolatát.

Kishont 1997-ben az észak-svájci *Appenzellbe* költözött, a házat a svájci kormányzat bocsátotta rendelkezésére, Izraelbe látogatóba járt rendszeresen. Bár ott élt, nem fogadta el a svájci állampolgárságot, nem akart ismét zsidó lenni *Európában*.

Kishont háromszor nősült. Első feleségétől született fia *Rafael (Rafi, 1957)*, második feleségétől *Amir (1964)* és *Ranana (1968)*. Kishont 2005-ben hunyt el. A tel-avivi *Trumpeldor* temetőben helyezték örök nyugalomra. Emlékét *Herzliában, Netanjában* és *Beer-Jaakovban* a nevét viselő utcák őrzik. 2014-ben emléktáblát helyeztek el tel-avivi otthona bejáratánál.

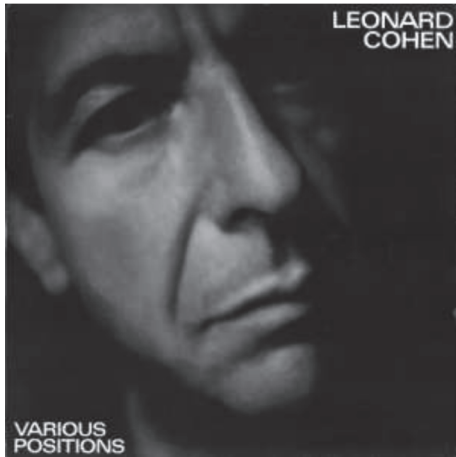
Liat Steir-Livny
Héberből fordította:
Kelenhegyi Andor

(Forrás: izraelinfo.com)

A Hallelujah visszatérése Leonard Cohenhez és a zsidósághoz

Egy új dokumentumfilm nemcsak a Hallelujah az alkotójához, hanem általában a zsidósághoz való viszonyát is igyekszik feltárni.

Leonard Cohen, a kanadai legenda, aki a zsidó miszticizmust a popmitológiával ötvözte a nagyközönség számára, 50 éves pályafutása során számos slágert írt, köztük több olyan dalt, mint a *Who By Fire* vagy a *You Want It Darker*, amelyek zsidó témákat vonultatnak fel. De egyik sem lett annyira sikeres, mint a *Hallelujah*, amelynek mintegy 300 feldolgozása készült, és játsszák esküvőkön, temetéseken, valamint minden lehetséges alkalomkor a kettő között, írja a JTA egy új dokumentumfilm kapcsán.

Valószínűleg nem sok zsidó szerző művét vizsgálták és értelmezték - Leonard Cohen legnagyobb megdöbbenésére - annyian, mint a *Dávid királyra*, *Sámsonra* és *Delilára* tett utalásokat tartalmazó, a magasabb cél megkérdőjelezésével és a homályos, de izgalmas szöveggel megírt Hallelujah-t.

A *Hallelujah: Leonard Cohen, egy utazás, egy dal* című dokumentumfilm nem mutatja be a dal mind a 150, Cohen által írt változatát, annak ellenére, hogy az énekes néhány elkötelezett híve mennyire vágyik arra, hogy meghallgathassa ezeket. A Hallelujah azért többször is felcsendül a filmben és megszólalnak olyan előadók, akik korábban feldolgozták, köztük *Brandi Carlile* és *Rufus Wainwright*, és elmagyarázzák, mit jelentett számukra a dal.

A JTA cikke szerint a film nemcsak a dalnak az alkotójához, hanem általában a zsidósághoz való viszonyát is igyekszik feltárni.

Daniel Geller és Dayna Goldfine rende-

zők Cohen közeli barátaival, alkotótársával és szerelmeivel készített interjúk segítségével vizsgálják meg mind a dal, mind Cohen örökségét. Más dokumentaristák és szerzők már korábban is jártak ezen a téren, feltárva Cohen életének olyan konkrét fejezeteit, mint a *Marianne Ihlen* folytatott görög szigeti románc az 1960-as években, vagy a jom kipuri háború idején adott izraeli koncertjei.

De egyetlen dal keretbe foglalása egyedülálló narratív lehetőségeket kínál, véli a JTA szerzője. A film Cohen életét a Hallelujah előtti és utáni időszakokra tagolja, amely az 1984-es *Various Positions* albumon jelent meg, amikor Cohen már 50 éves volt.

Bemutatja, hogy montreali zsidó neveltetése és a hit bizonyos aspektusai megkérdőjelezésének szeretete - többek között az, hogy „gyermekként megérintett az a fajta beszéd, amit a zsinagógában hallottam” - milyen fontos szerepet játszott a dal létrejöttében (a hite erős volt, de bizonyítékra volt szüksége). Cohen 40 éves korában kezdett el dolgozni könyvén - ez az az időszak, amikor a zsidó hagyomány szerint a zsidók elkezdhetik a *kabbala* tanulmányozását.

Suzanne Elrodal való kapcsolatának végével szembesülve, és keresve a módját annak, hogyan jelezhetné, hogy az egykori költő és a '60-as évek ikonja új életet kezdett, Cohen rövid ideig azt is fontolgatta, hogy *Elul-ra* változtatja meg a nevét, arra az ősz küszöbén álló héber hónapra, amely a megújulást jelképezi.

A film szerint ezeket az új kezdeteket a Hallelujah szimbolizálja a legjobban: a fény lángja minden szavában. De Cohen életében semmi sem ment könnyen, és a dal népszerűségéhez vezető út sem volt egyenes. A *Columbia Records* úgy döntött, hogy nem adja ki a *Various Positions*-t az *Egyesült Államokban*, és a dal a feledés homályába süllyedt, amíg előbb *Bob Dylan*, majd *John Cale* fel nem élesztette.

A Hallelujah csak akkor vált a ma ismert kultikus himnusszá, amikor a fiatal *Jeff Buckley* 1994-ben felfedezte és megcsinálta a saját variációját Cale felvételéből, miközben Cohen, a zeneipartól eltávolodva éppen egy zen kolostorba vonult. Az új generációk befogadták Buckley kísérletét, éteri szövegét, és a fiatalon bekövetkezett halála tovább növelte a dal misztikumát. Az sem ártott neki, hogy a Cale-féle feldolgozás 2001-ben a *Shrek* című filmben

is feltűnt.

Ahogy a dal hatása messze elfordul a montreali zsidó szerzőjétől, aki elveszíti megtakarított pénzét, miután az ügynöke átveri, a film egy olyan emlékezetes jelenetet kínál, amelyben Cohen egyáltalán nem szerepel. Ez egy montázs a 2000-es évek tehetségkutató versenyzőiről, akik a Hallelujah végtelen számú feldolgozását adják elő, bombasztikus vonósokkal és szintetizátorokkal megtámogatva, minden szükséges eszközzel beillesztve a dalt az amerikai kánonba.

Hallelujah
Words and Music by Leonard Cohen

És míg a dal eredeti változatai olyan strófákat tartalmaznak, amelyekben Cohen spirituális és testi elmélkedései keverednek, az *American Idol* és az *X-Faktor* felvonultatott előadásai határozottan C-kategóriások, és nélkülözik Cohen védjegyének számító kételyeket és kétértelműséget: nem tudtak érezni, ezért megpróbáltak megérinteni. Amit a cikk szerint a film végül megmutat, az a dal folyamatos menetelése a szekularizáció felé.

Végül is kihez tartozik a Hallelujah? - teszi fel a kérdést a JTA szerzője. Ez egy zsidó dal? Egyáltalán Cohené? A film kipörgeti a hatását, majd megpróbálja visszafuttatni. De ha az ember elégszer, elég különböző környezetben hallja a dalt, és rájön, hogy valamilyen mély, észrevétlen szinten mindenkit megérint, aki hallja, akkor valami mássá válik: egy olyan műalkotássá, amely egyszerűen csak a világra jött, talán, ahogy maga a dal is utal rá, az isteni gondviselés által.

Forrás: akibic.hu

Maccabiah 2022 megnyitó a Teddy-stadionban

Kilencven éve, 1932-ben rendezték meg az első Maccabiah-t, amelyen 18 ország 390 sportolója versenyzett, és 2500 tornász vett részt a megnyitó ünnepségen a „Maccabiah Stadionban”, Izrael első sportstadionjában. A Tel-Aviv északi részén, a Jarkon-folyó torkolatában, a stadion építése a játékok megnyitójá előtti este fejeződött be. 90 kerek évvel később, a 21. Maccabiah játékokon 61 ország több mint 10000 sportolója versenyzik. A megnyitó ünnepségre július 14-én, a jeruzsálemi Teddy Stadionban került sor 30 000 néző előtt.

Csütörtök este több mint két órán keresztül vonultak be a sportolók. Ukrajna kezdett, ami már csak a nemzeti színei miatt is irtó megható volt. A brit delegáció a *We Will Rock You-ra* vonult, a dél-afrikaiak a *Waka Waka-ra Shakirától*. Néhány delegáció felkonferálására nem maradt idő, de általában olyan hangulatot csináltak a színpadon, hogy nem lehetett nem követni az eseményeket országonként.

A több száz panamai és argentin táncoló és kántáló sportoló után meghökkenő volt a 6 tagú szlovák, a 4 tagú cseh, a 6 tagú bahamai, a 4 tagú azeri, a 2 tagú kajmán-szigeteki, a 3 tagú észt, a 2 tagú szingapúri zsidó sportegylet vonulása. A magyarok bejövételénél szó esett a gulásról és arról, hogy a *Maccabi VAC* 1906-ban alakult.

A 3000 fős izraeli és az 1500 fős amerikai delegáció csak a két teljes óra után kapott lehetőséget bevonulni. Hiába, amikor amerikai elnök először vesz részt a négyévenkénti „zsidó olimpián”, és azt mondja

a 200 amerikai sportolónak rendezett zártkörű fogadáson, hogy „átkozottul büszke vagyok rátok”, akkor nem csak a mérete miatt kell külön kezelni az *Államokat*, hanem a komolysága miatt is. A komolyság miatti biztonsági intézkedések teremtették meg a szó szoros értelmében vett zsidó vircsaftot, ami a kívülállóknak úgy tűnhetett, hogy hanyag egy rendezés, de akik bekukcskáltak a kulisszák mögé, azok tátott szájjal bámulhatták az utójára talán 90 éve látott, magát spontánnak láttató hajcihőt a izraeli katonás rend körül.

Megnyitó ünnepség

Az áramkimaradások és a kivetítők szinkronjának elcsúszása sugallta vircsaftot a két briliáns műsorvezető mentette meg: *Natasha Kirtchuk*, az argentin származású USA-ban diplomázott, a pandémiát az *I24* tévén végigtudósító, nagyon penge újságíró, és *Michael Harpaz*, a legmenőbb izraeli fiúbanda, a *Hi Five* egykori éneke, színész, zeneszerző, *Izrael* ügyeletes rock'n'roll személyisége. Ez a két celeb minden esendő pillanatban helyrerakta a hangulatot angolul és spanyolul, és elhitette a közönséggel, hogy mégiscsak a világ negyedik legnagyobb sportversenyét

nyitjuk meg együtt.

Végül mindegyik csapat végigvonulta a stadiont szélteben-hosszában, 300 *Maccabi Hacair* (*Ifjú makkabisták klubja*) énekelte el a *Hatikvát*, *Eden Ben Zaken* előadta a „*You won't beat me*” című számot, 74 fehér ruhás táncosra vetített fényfestéssel, *Tamir Grinberg* elzongorázta a „*Memories*”-t, ki-

A magyar csapat

terjesztett valósággal tarkítva. Volt *Jizkor* a 25 éve leszakadt Maccabi-híd emlékére, és a müncheni olimpiai merénylet 50 éves évfordulójára. *Herzog* államelnök meggyújtotta a lángot *Linoi-jal* és *Artjummal*, az izraeli olimpiai aranyérmesekkel. *Hanan Ben Ari* 100 táncossal, 100-tagú gyerekkorussal és 400 Maccabi Hacair ifjúval lépett fel. Megjelent *Jeruzsálem* polgármestere is, *Moshe Leon*, és a végén az összes sportoló letette az esküt *Dani Abadia* vezetésével, aki az *NBA* izraeli kosárlabdás szupersztárja. A levezető egy *mahzoret* volt, ami híres dalok egybefűzve éneklése, ezt *Statik* és *Ben El* vezették. Tűzijáték is volt és esemény utáni különvonat.

Vadász Éva

Fotók: Roth Tamás

(Forrás: izraelinfo.com)

Homo sapiens

A természettudományi ismeretek hiánya gyakran „megtéveszt” sokakat. Emberi fajokról beszélnek, holott ma már csupán egyetlen emberi faj létezik, és ez a *Homo sapiens*. Ez az egyetlen emberi faj felhasználható nagyobb rasszokra, úgymint europid, mongolid, negrid és veddo- ausztraliid.

Amíg eljutottunk a *Homo sapiens*ig, a természet több próbálkozással nekifutott és a mai, a földön létező egyetlen emberi faj, az értelmes emberi faj, tehát a *Homo sapiens* kifejlődése előtt, időben nem megegyezve, kialakult több, az életben maradásban kevésbé sikeres emberi csoport - s a végeredmény ezek kihalása. Így például a neandervölgyi ember, a *Homo rhodesiensis*, a *Homo antecessor*.

A mai emberre jellemző, hogy társadal-

mi lény (bár ezt sokszor megcáfolta, lásd *Soá*), nem ösztönlény, így sajátja a gondolkodás, és ennek terméke a beszéd. Különböző kultúrák megteremtője, melyet gyakran egy-egy embercsoport „eltüntetése”, tehát kiirtására igyekeztek felhasználni.

A több emberi faj létezésének képzetét nem csak a tudatlanság tartja életben, hanem (sajnos, legalábbis Magyarországon) a jogi megfogalmazás is segíti; pl. amikor a közösség elleni uszításról a *BTK* 332. paragrafusa egyebek mellett így fogalmaz: „aki... valamely faji... csoport ellen... gyűlöletre uszít...”.

Hasonló tartalmú elmélkedésben mutatkozott meg *Frölich Róbert* országos főrabbi is.

Porosz Péter

Zsidó Kulturális Fesztivál a Frankel Zsinagógában

Szeptember 5.
(hétfő)

19 órakor KLEZMERÜNNEP A KLEZMERÉSZEKKEL ÉS JANICSÁK VECÁVAL.

A 18 éve alakult Klezmerész együttest nem kell bemutatni a Zsidó Kulturális Fesztivál közönségének, hiszen a zenekar több mint 10 éve rendszeres résztvevője a rendezvénysorozatnak. Nemcsak az országot járják, de rendszeresen megfordulnak külföldi vendégszerepléseken is, ezek közül a legkiemelkedőbb, hogy háromszor is meghívást kaptak az izraeli *Cfáti Nemzetközi Klezmer Fesztiválra*. A zenekar egyedi hangzását a két kiemelkedően tehetséges énekesnő (*Klein Judit* és *Török Judit*) különleges vokálja adja, őket kíséri egy tradicionális összetételű, öt fős zenekar (klarinét, hegedű, gitár, basszus és dob). Jiddis, szefárd, héber és magyar nyelvű dalokat játszanak, de olyan ritkaságok is szerepelnek az együttes műsorán, mint az *Ana b'koach* című kabbalisztikus ima, vagy az *Adio Kerida*, amely egy szép szefárd szerelmes dal.

Koncertjeiken gyakran szerepelnek vendégművészek is, csak néhány név a teljesség igénye nélkül: *Fekete László*, *Nógrádi Gergely* és *Rudas Dániel* főkántorok, *Gerendás Péter*, *Lakatos György (USA)*, *Bangó Margit*. De a mostani koncertjükre is egy népszerű, jól ismert énekesnőt hívtak meg: sztárvendégük *Janicsák Veca* lesz.

A Klezmerész-féle népnüppély: ismét garantált.

Az együttes tagjai: *Klein Judit* - ének; *Török Judit* - ének; *Zala Judit* - hegedű; *Gordon Teodóra* - klarinét; *Bánki Lénárd* - gitár; *Moharos Katalin* - basszus; *Garai Péter* - dobok, ének.

Jegyár 4000 forint, helyfoglalás érkezési sorrendben.

Szeptember 6.
(kedd)

19 óra BACH CSELLÓSZVITEK - BANDA PÁL GORDONKAMŰVÉSZ SZÓLÓESTJE.

Banda Pál három évvel ezelőtt már hallhatta a közönség a Frankel zsinagógában, akkor *Bach C-dúr* és *C-moll csellószvitjét* játszotta. A sorozat idén folytatódik, szeptember 6-án két másik Bach szvit, a *D-moll* és az *Esz-dúr* hangzik el. Bach összesen hat csellószvitet írt, ezek mindegyike 1717 és 1723 között keletkezett, azaz abban az időszakban, amikor *Anhalt-Kötheni Lipót* herceg kötheni udvara volt az otthona. Korábban a weimari udvarnál állt szolgálatban, onnan csábította magához a művészetkedvelő és a zene iránt különösen fogékony herceg, felajánlva az udvari zenekar karmesteri és kamarazenei igazgatói posztját. Bach egy nagyszerű, tizenhét tagú zenekarral dolgozhatott, a zenészek nagyrészt *I. Frigyes* porosz király felosztatott zenekarából szerződtek ide. Itt játszott a korszak egyik legjobb gambása, *Christian Ferdinand Abel*, és a kiváló csellista, *Christian Linigke*, akik számára a hat csellószvit íródott, de a remek muzsikosok több új darabot is inspiráltak. A cselló egyébként ebben az időben egy még alig egy-két évtizedes történettel rendelkező, új hangszer volt.

Banda Pál a budapesti *Zeneakadémia* befejeztével - *Végh Sándor* meghívására - a *Camerata Salzburg* cselló szólamvezetője lett. Az itt eltöltött időt követően csatlakozott a *Chamber Orchestra of Europe*-hoz, ahol olyan művészekkel dolgozott együtt, mint *Solti György*, *Schiff András*, *Rudolf Serkin*, *Claudio Abbado*, *Nikolaus Harnoncourt* és *Lorin Maazel*. Ezzel párhuzamosan a szólista pályán is elindult, egyebek közt *Haydn* és *Schumann* versenyműveit, *Bach* és *Kodály* szólószonátait játszotta *Anglia* legjelentősebb koncerttermeiben, valamint *Dvorak* koncertóját *Szingapúrban*. 1998-tól tíz éven át az angol zenei élet meghatározó vonós négyese, a nagy múltú *Allegri Quartet* csellistája volt. 2012 óta az *English Piano Trio* művésze. A koncertezés mellett a tanítás is fontos helyet kap pályáján, a londoni *Purcell School* és a *Royal College of Music* professzora.

Jegyár 3000 forint, helyfoglalás érkezési sorrendben.

SHANA TOVA 5783!

Budai Sófár

A BZSH Budai Körzet és a Frankel Zsinagóga Alapítvány havonta megjelenő kiadványa
Elnök: Tordai Péter • Rabbi: Dr. Verő Tamás • Klubvezető: Arató Judit
Főszerkesztő: Sárosi Viktória (sarosimaci@gmail.com, 06-30-551-2002)
A szerkesztőség címe: 1023 Budapest, Frankel Leó út 49.
Iroda: Sárosi Éva • Irodai órák: hétköznap 7-13 óráig • Telefon: 326-1445
Internet: www.frankel.hu • E-mail: info@frankel.hu
Nyomdai előkészítés: Katisch • Nyomda: Gléda Kft.
Támogató: Frankel Zsinagóga Alapítvány, MAZSÖK